

ANTROPONIMLARGA TARIXIY YONDASHUV: “NUSRATNOMA” ASARI MISOLIDA

**A Historical Approach to Anthroponyms:
The Case of the “Nusratnama”**

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVI asr boshlari tarixnavisligining noyob namunasi bo‘lgan “Tavorixi guzida – Nusratnoma” asaridagi antroponimlar tizimi tarixiy va lisoniy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Muallif kishi ismlarini shunchaki nomlash vositasi emas, balki davrning ijtimoiy-siyosiy manzarasi, etnik qatlamlari va mafkuraviy o‘zgarishlarini o‘zida muhrlagan “jonli” manba sifatida tadqiq etadi. Maqolada asardagi turkiy, mo‘g‘ulcha va islomiy ismlarning o‘zaro nisbati xolis yondashuvlar asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: antroponimika, “Nusratnoma”, Shayboniylar, tarixiy onomastika, etnik qatlam, turkiy ismlar, shajara, lisoniy manzara.

Abstract. This article explores the system of anthroponyms in “Tavorixi guzida – Nusratnoma” a unique masterpiece of early 16th-century historiography. The author investigates personal names not merely as tools for identification but as “living” sources that encapsulate the era’s socio-political landscape, ethnic layers, and ideological shifts. The study provides an objective analysis of the interplay between Turkic, Mongol, and Islamic names, highlighting their significance in genealogy and the legitimization of political power during the Shaybanid period.

Keywords: Anthroponymy, Nusratnoma, Shaybanids, historical onomastics, ethnic layers, Turkic names, genealogy, linguistic landscape.

Kirish. Insoniyat tarixining har bir davri o‘zidan boy moddiy va ma’naviy meros qoldiradi. Biroq bu meroslar ichida shunday bir qatlam borki, u tildan-tilga o‘tib, asrlar osha bizgacha yetib keladi bu kishi ismlari, ya’ni antroponimlardir. Antroponimika shunchaki ismlarni o‘rganuvchi soha emas, balki xalqning o‘tmishi, e’tiqodi, siyosiy qarashlari va etnik tarkibi aks etgan ko‘zgudir. Markaziy Osiyo xalqlari davlatchilik tarixida muhim burilish nuqtasi bo‘lgan XVI asr boshlari nafaqat siyosiy xaritaning o‘zgarishi, balki madaniy-lisoniy qatlamlarning yangilanishi bilan ham ajralib turadi. Bu davrni anglashda bizga manba bo‘lib xizmat qiluvchi eng muhim asarlardan biri, shubhasiz, “Tavorixi guzida – Nusratnoma”dir [6]. Ushbu asar nafaqat Shayboniylar sulolasining siyosiy g‘alabalarini madh etadi, balki o‘z sahifalarida Dashti Qipchoqdan tortib Movarounnahr gacha bo‘lgan ulkan hududda istiqomat qilgan qabila va urug‘larning, sarkarda va sultonlarning boy ismlar xazinasini antroponi-

Mavludaxon

MUSINJANOVA,

Andijon viloyati

Qo‘rg‘ontepa tumani

*MMTB tasarrufidagi
65-IDUM*

*ona tili va adabiyoti
fani o‘qituvchisi*

ORCID:

0009-0002-9075-2347

Yetib kelgan/ Received:

11.08.2026

Qabul qilingan / Accepted:

10.09.2026

mik manzarasini ham saqlab qolgan. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, “Nusratnoma”dagi ismlar tizimi orqali biz o’sha davrdagi turkiy-mo’g’ul an’analari va islomiy qadriyatlarining o’zaro sintezini ko’rishimiz mumkin.

Maqsad va vazifalar. Ushbu maqolaning maqsadi – XVI asr boshlariga oid noyob turkiy manba “Tavorixi guzida – Nusratnoma” asaridagi kishi ismlari (antroponimlar) tizimini tarixiy-lisoniy tahlil qilish orqali Shayboniylar sulolasining siyosiy mafkurasi, etnik tarkibi va ijtimoiy-madaniy transformatsiyasini yoritib berishdan iborat. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun asardagi ismlarning etnik qatlamlari (turkiy, mo’g’ulcha, islomiy) o’rtasidagi mutanosiblikni aniqlash, hukmdorlar shajarasida ajdodlar ismlarining qayta tiriltirilish sabablarini geosiyosiy nuqtayi nazardan asoslash hamda Temuriylar va Shayboniylar o’rtasidagi simvolik vorislik masalalarini onomastik faktlar yordamida qiyosiy tadqiq etish kabi vazifalar belgilangan.

Usullar. Tadqiqotda “Nusratnoma” asari qo’lyozma nusxalaridagi onomastik birliklarning matniy variantlilikini aniqlash uchun tarixiy-qiyosiy (komparativistik) va lingvistik-tekstologik tahlil usullaridan, kishi ismlarining davr ijtimoiy-siyosiy hayoti hamda sulolaviy mafkura bilan bog’liqligini yoritishda sotsiolingvistik yondashuvdan, shuningdek, ismlar tarkibidagi turkiy, mo’g’ulcha va islomiy qatlamlarning ichki qurilishi hamda ma’no ko’lamini ochib berishda strukturaviy-semantik tahlil usulidan foydalanildi.

Natija va mulohaza. “Nusratnoma” eski o’zbek adabiy tilida yozilgan hamda Chingizxon, Amir Temur va asosan, Shayboniyxon tarixiga bag’ishlangan tarixiy manbadir. Asar muallifi xususida manbashunoslar tomonidan turli fikrlar ilgari surilgan. Ushbu manba Markaziy Osiyo va unga chegaradosh elatlar, xalqlar tarixini bayon etuvchi qimmatli ma’naviy meros sanaladi. Ushbu tarixiy manba basmala, muallif so’zboshisi, o’g’uz, turk, mo’g’ul qabilalari tarixi, Chingizxon va uning avlodlari tarixi, Amir Temur va Temuriylar tarixi hamda Shayboniy tarixini o’z ichiga oladi [Gafurova, 2024:32]. Abulxayrxon, Muhammad Shayboniyning og’asi Mahmud Bahodir Sulton, Shayboniyning o’g’li Muhammad Temur Sultonlar haqida alohida qismlar mavjud. O’rta asrlar Sharq davlatchiligi tizimida xonadon a’zolariga ism tanlash yoki hukmdorning taxtga o’tirish arafasida muayyan onomastik shaklni qabul qilishi shunchaki lisoniy hodisa emas, balki sulolaviy mafkuraning asosi bo’lib xizmat qilgan. “Tavorix-i guzida-yi Nusratnoma” asarining strukturaviy tahlili shuni ko’rsatadiki, Shayboniylar o’z hokimiyatini Movarounnahrda qonuniylashtirish uchun ulug’ ajdodlar ismini ongli ravishda qayta tiriltirish g’oyasidan unumli foydalanganlar. Sulola asoschisi Sulton Muhammadning o’ziga Shaybon (Shiban / Shayboq) ismini qabul qilishi buning eng yorqin dalilidir. Asarning dastlabki shajaraviy qismlarida (ayniqsa, qo’lyozmaning Jo’chixon avlodlariga bag’ishlangan boblarida) Chingizxonning nabirasi, Jo’chining beshinchi o’g’li Shiban shaxsi va uning ulus boshqaruvidagi o’rni alohida e’tirof etiladi. Sulton Muhammad o’z ismini ushbu uzoq ajdodiga bog’lash orqali Oltin O’rda va Dashti Qipchoq hududlaridagi barcha chingiziy bo’lmagan siyosiy kuchlarga (shu jumladan, barlos urug’idan chiqqan Temuriylarga) nisbatan o’zining qononiy merosxo’rlik huquqini namoyish etdi. Ushbu an’ana tizimli xarakterga ega bo’lib, asarning keyingi sahifalarida Abulxayrxon avlodlarining ismlarida ham o’z aksini topadi. Masalan, asardagi ma’lumotlarga ko’ra, Jonibek Sulton, Berdibek va Ko’chkunchi kabi ismlarning qayta-qayta muomalaga kiritilishi Dashti Qipchoqdagi ko’chmanchi o’zbek qabilalarining harbiy elitasini jipslashtirish va Oltin O’rda qudratini Movarounnahr siyosiy iqlimiga hukmronlik qilish maqsadini ko’zlagan edi.

“Tavorix-i guzida-yi Nusratnoma” asarining London (British Museum, №3222) va Sankt-Peterburg (Rossiya FA Sharq qo’lyozmalari instituti, № B-745) nusxalarining qiyosiy-matniy tahlili ushbu antroponimlarning yozilishida o’ziga xos grafik va fonetik qonuniyatlar mavjudligini ko’rsatadi. Tadqiqotchi A.S. Margulanning “Otan tarixi” jurnalidagi komparativistik tahlillariga tayanadigan bo’lsak, London nusxasida Jo’chiy sultonlarning ismlari va ularning shajaraviy zan-

jiri ancha aniq, imloviy buzilishlarsiz saqlangan Masalan, asardagi ko'chmanchi turkiy-mo'g'ul qatlamiga mansub ismlar (masalan, Ko'chkunchi, Suyunchxo'ja) sof turkiy vokalizm qoidalariga muvofiq yozilgan bo'lsa, keyingi davr kotiblari tomonidan Sankt-Peterburg nusxasida ushbu ismlar qisman arablashtirilgan yoki forsiy fonetik qoliplarga moslashtirilgan holda ko'chirilgan. Bu holat antroponimlarning nafaqat siyosiy simvolizm, balki muayyan dialektal muhit ta'sirida lisoniy o'zgarishga uchrashini ham isbotlaydi. Shayboniylar tomonidan qadimgi mo'g'ul va o'g'uz-qipchoq qatlamiga oid ismlarning ongli ravishda saqlab qolinishi ularning Movarounnahrning o'troq va forsiyzabon madaniy muhitida o'zlarining etnik va siyosiy o'ziga xosligini yo'qotmaslikka bo'lgan intilishidan dalolat beradi.

Temuriylar va Shayboniylar o'rta asrdagi harbiy-siyosiy to'qnashuvlar o'rta asrlar tarixshunosligida o'zaro mutloq inkor etish munosabati sifatida talqin qilinsa-da, antroponimik tahlil buni qisman rad etadi va turli yaqinlashuv mavjudligini ko'rsatadi. Buning eng tipik va ilmiy jihatdan qiziqarli ko'rinishi – Muhammad Shayboniyxon o'zining to'ng'ich o'g'liga Muhammad Temur Sulton deb ism qo'yishidir. "Tavorixi guzida-yi Nusratnoma" asarining 112–115-sahifalaridagi shajaraviy jadvallar va matn tahlil qilinsa, ushbu ism tanlash ortida juda murakkab geosiyosiy va mifologik reja yotganini anglash qiyin emas. Shayboniyxon Temuriylar sulolasini strategik jihatdan mag'lub etgan va ularni Movarounnahrda batamom siqib chiqargan bo'lsa-da, Amir Temurning jahongirlik nufuzi, harbiy strategiyasi va mintaqadagi xalqlar ongiga o'rnatilgan ulug'vorlik kultini inkor eta olmas edi. O'g'liga "Temur" ismini berish orqali u Temuriylar xonadonining ma'naviy-harbiy merosini simvolik ravishda o'zlashtirib oldi va shu yo'l bilan mintaqadagi mahalliy ulamolarning sadoqatini qozonishni ko'zladi. Bu onomastik harakat lisoniy sotsiologiyada "raqib simvolini neytrallashtirish va o'ziniki qilish" deb baholanadi. Ushbu antroponimik fakti "Nusratnoma" matni orqali chuqurroq o'rganganimizda, Muhammad Temur Sulton ismidagi "Sulton" komponenti ham o'ziga xos funksiyani bajarganini ko'ramiz. Temuriylarda xonadon vakillari faqat "Mirzo" (Amirzoda) unvoni bilan cheklangan bo'lsalar, Shayboniylar o'z ismlariga "Sulton" (chingiziy shaxzodalarga xos oliy unvon) va keyinchalik "Xon" statusini qo'shganlar. Shayboniyxon o'g'lining ismini shakllantirar ekan, Temur (boshqaruv va harbiy qudrat ramzi) va Sulton (chingiziy qonuniy huquq ramzi) tushunchalarini bitta antroponimik formulada birlashtirdi. A.S. Margulanning qo'lyozma nusxalarini qiyosiy tahlil qilish jarayonida aniqlashicha, ushbu qism Londonda saqlanayotgan nusxada juda batafsil berilgan bo'lib, unda Muhammad Temur Sultonning onasi – Temuriy hukmdor Axmad Mirzoning qizi Ofoq begim ekanligi ko'rsatilgan (Margulan, 2023: 825). Demak, ism tanlash an'anasi bu yerda nikohlar orqali ikki buyuk sulola qonini birlashtirish va yangi, mutloq birlikka ega bo'lgan hukmdorlar yaratish g'oyasini ifodalagan.

"Tavorix-i guzida-yi Nusratnoma" asarining 92–95 va 128–132-sahifalarida aks etgan ismlar tizimida islomiy-tasavvufiy qatlam yaqqol ko'rinish beradi. Shayboniylar sulolasining Deashti Qipchoqdan Movarounnahr ichkarisiga kirib kelishi va bu yerda mustahkam o'rnatilishi faqat harbiy kuch bilan emas, balki mintaqadagi eng nufuzli diniy-siyosiy tashkilot – Naqshbandiya tariqati, xususan, Xoja Ahror Vali (Ubaydullah al-Ahror) mafkuraviy maktabi bilan ittifoq tuzish orqali amalga oshdi. Ushbu ijtimoiy-siyosiy hamkorlik bevosita sulola a'zolarining ismlarida muhrlangan [Abuseitova. 1998:205]. Shayboniyxonning ukasi Mahmud Sulton o'z o'g'liga aynan shu valiy zotning sharafiga Ubaydulla (Ubaydullaxon) deb ism qo'yishi buning klassik namunasidir. Bu jarayonda ism shunchaki chaqiriq belgisi bo'lmay, balki bola tug'ilgan paytda uning kelajakdagi siyosiy va ma'naviy platformasini belgilab beruvchi vosita vazifasini o'tagan.

"Nusratnoma" matnida keltirilgan ma'lumotlarni tarixiy-semantik jihatdan tahlil qilsak, Ubaydullaxon, Mahmud Sulton yoki Sulton Muhammad kabi ismlarning tarkibidagi arabcha qatlam kabi unvon-ismlarning kengayishi sulolaning islom olamidagi diniy nufuzini ko'tarishga xizmat

qilganini ko‘ramiz. Temuriylar saroyida ham keng qo‘llanilgan bu an‘ana (masalan, Shohrux, Ibrohim Sulton), Shayboniylar davriga kelib, ko‘chmanchi urug‘ ismlarini siqib chiqara boshladi. London va Sankt-Peterburg nusxalaridagi genealogik sxemalarning qiyosiy tahlili shuni isbotlaydiki, sulolaning Movarounnahrda hokimiyati barqarorlashgani sayin, shajarada turkiy-mo‘g‘ulcha ismlar foizi kamayib, teofor va sof islomiy ismlar salmog‘i ortib borgan [Margulan, 2023: 828]. Bu holat tilshunoslik nuqtayi nazaridan milliy ismlarning diniy ismlar bilan butunlay qorishib ketganini ko‘rsatadi. Madaniy jihatdan esa, Shayboniylarning o‘troq islom madaniyatini to‘liq qabul qilganini va moslashganini anglatuvchi eng aniq isbotdir.

Temuriylar va Shayboniylar sulolasida ajdodlar ismlarining takrorlanishi va o‘zaro ism o‘zlashtirish holatlari qiyosiy jadval ko‘rinishida quyidagicha shakllantirildi:

1-jadval. Temuriylar va Shayboniylar sulolasida ismlar takrorlanishi.

Qiyoslash asosi	Temuriylar sulolasi	Shayboniylar sulolasi	Qisqa tahlili
Ajdodlar ismini qo‘yish	Muhammad Tarag‘ay, Umar Shayx	Sulton Muhammad Shaybon, Jonibek Sulton	Temuriylar oila a‘zolari ismlarini qo‘yib, an‘analarni saqlashgan. Shayboniylar esa Oltin O‘rda taxtiga merosxo‘r ekanliklarini isbotlash uchun eski xonlar ismlarini tiklashgan.
Raqib sulola ismini o‘zlashtirish	Ismlarida dushman sulola nomidan foydalanishmagan.	Muhammad Temur Sulton	Shayboniixon Temuriylarni yenggan bo‘lsa-da, o‘g‘liga “Temur” ismini berish orqali ushbu sulolavanig buyuk nufuzini o‘zlashtirish va mahalliy xalqni bo‘ysundirishni ko‘zlagan.
Diniy va avliyolar ismlarini qo‘yish	Zahiridin Muhammadva Ibrohim Sulton	Ubaydullaxon	Vaqt o‘tishi bilan har ikki sulolada ham turkiy ismlar kamayib, dindor xalq va ulamolar bilan yaqin ittifoqni ko‘rsatuvchi islomiy hamda avliyolar ismlari ko‘paygan.
Qadimgi turkiy ismlarni saqlash	Boysunqur, Bobur	Ko‘chkunchixon, Suyunchxo‘ja Sulton	Shayboniylar o‘troq shahar madaniyatiga o‘tgandan keyin ham o‘zlarining ko‘chmanchi turkiy o‘tmishini, botirlikni anglatuvchi qadimgi ismlarini saqlab qolishgan.
Ism oxiridagi unvonlar	Oxiriga faqat “Mirzo” va “Sulton” qo‘shilgan.	Ismlarga qat‘iy ravishda “Xon” va “Sulton” so‘zlari qo‘shilgan.	Temuriylar Chingizxon urug‘idan bo‘lgani uchun “Xon” unvonini ismlariga qo‘sha olishmagan. Shayboniylar esa shohona qonga ega bo‘lgani uchun bu unvonlarni qat‘iy saqlashgan.

Temuriylar va Shayboniylar davlati siyosiy tizimlarining shakllanishi va ijtimoiy qatlamlari bevosita etnonimlar tizimida o‘z aksini topgan bo‘lib, Chig‘atoy ulusining ichki elitasini tashkil etgan Barlos, Jaloyir, Qavchin va Arlat kabi o‘troqlashgan turk-mo‘g‘ul urug‘lariga tayangan Temuriylardan farqli o‘laroq, Shayboniylar xonadoni “Tavorix-i guzida-yi Nusratnoma” asarining 92–95-sahifalaridagi shajaraviy jadvallarda ko‘rsatilganidek, Movarounnahrda Qo‘ng‘irot, Nayman, Qipchoq, Mang‘it va Durman kabi “92 bovli o‘zbek qabilalari” harbiy ittifoqi bilan kirib kelganlar [Nusratnoma, 1967:92-95]. Ushbu etnik farqlanish davlatlararo mafkuraviy kurash munosabatida ham o‘z aksini topgan: Temuriylar manbalarida “O‘zbek” etnonimi ko‘pincha shimoldan tahdid solayotgan ko‘chmanchi dushman kuch ma‘nosida salbiy ishlatilgan bo‘lsa, Shayboniylar uchun bu nom tarqoq qabilalarni yagona maqsad yo‘lida birlashtiruvchi bosh siyosiy-etnik timsolga aylangan, ayni paytda Temuriylar qo‘l ostidagi o‘troq aholining yuqori shahar madaniyati va Alisher Navoiy asos sol-

gan adabiy til mezonlarini ifodalovchi “Chig‘atoy” tushunchasi esa yangi kelgan hukmdorlar uchun raqib qatlamni anglatgan. Biroq, vaqt o‘tishi va yangi sulolaning hududda barqarorlashishi natijasida sotsiokulturniy assimilyatsiya jarayoni sodir bo‘lib, Muhammad Shayboniyxonning o‘zi ham chig‘atoy adabiy tilida mukammal g‘azal va ruboiylardan iborat shaxsiy devonini yaratishi orqali har ikki xonadon vakillari va ularga tayangan etnik qatlamlar Movarounnahrning yagona madaniy hamda lisoniy makonida to‘liq birlashganini ko‘rsatadi [Abuseitova, 1998:89].

Xulosa. O‘rta asrlar Sharq onomastikasida ismlarning takrorlanishi yoki muayyan qolipda tanlanishi faqat ota shajarasi bilan cheklanmay, balki sulolaviy ittifoqlar asosida onaning qaysi urug‘ga mansubligi bilan ham bevosita bog‘liq bo‘lgan. “Tavorix-i guzida-yi Nusratnoma” asarining qo‘lyozma nusxalarida, xususan, sultonlarning onalari qayd etilgan qismlarida bu qonuniyat aniq ko‘zga tashlanadi. Temuriylar xonadonida tug‘ilgan shahzodalarga ism qo‘yishda ularning onasi bo‘lgan malikalarning nasl-nasabi hisobga olingan holda unvon-ismlar berilgan bo‘lsa, Shayboniylarda bu jarayon yanada kuchli xarakterga ega bo‘lgan. Abulxayrxon o‘z o‘g‘illariga (Ko‘ch-kunchi, Suyunchxo‘ja) ism berishda ularning onasi – Temuriy hukmdor Mirzo Ulug‘bekning qizi Robiya Sulton begimning nufuzini inobatga olgan. Bu holat raqib sulolalar o‘rtasidagi genetik qorishishning yangi onomastik qatlamini yaratdi va keyinchalik Muhammad Shayboniyxon ham o‘g‘liga ism tanlashda (Muhammad Temur Sulton) nafaqat siyosiy da‘voni, balki o‘g‘lining onasi – Temuriy malika Ofoq begimning shajarasini ham qonuniy asos qilib ko‘rsatdi [Yudin, 2001:56].

A.S. Margulanning (2023) “Nusratnoma” qo‘lyozmalari ustida olib borgan komparativistik tadqiqotlariga ko‘ra, asarning London nusxasida (British Museum, №3222) xonadon malikalari va ularning ittifoqdoshi bo‘lgan qabilalarning (masalan, qo‘ng‘irat, nayman) ichki shajaraviy nomlanishlari Sankt-Peterburg nusxasiga qaraganda ancha to‘liq va buzilmasdan saqlangan [Margulan, 2023]. Bu holat etnonimlar va antroponimlarning o‘zaro bog‘liqligini tushinishda yangi ufq ochadi: yangi tug‘ilgan shahzodaga ajdodlar ismini berish jarayoni, ko‘p hollarda, onaning urug‘i (tayanch qabila) tomonidan taxt vorisini qo‘llab-quvvatlash sharti sifatida ham ko‘rilgan. Shuning uchun ham Shayboniylar tarkibidagi ma‘lum guruh hukmdorlar ismlarida ko‘chmanchi qabila boshliqlarining nomlari tizimli ravishda takrorlanib turgan.

Adabiyotlar / References

1. Abuseitova, M. X. *Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII веках: история, культура, государственность*. – Алматы: Гылым, 1998. – 268 с.
2. Болдырев, А. Н. *Зайнабдин Васафи и его мемуары (К характеристике культурной жизни Герата и Мавераннахр на рубеже XV–XVI вв.)*. – Душанбе: Дониш, 1989. – 560 с.
3. Gafurova, S. “Tavorixi guzida. Nusratnoma” asari nodir tarixiy manba sifatida // *FarDU ilmiy xabarlari*. – Farg‘ona, 2024.
4. Gafurova, S. *Persian-Tajik variations and their topic groups in the work “Tavorikhi guzida – Nusratnoma”* // *O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari*. – Toshkent, 2024. – № 1/7. – S. 135–139.
5. Маргулан, А. С. *Компаративистский анализ Лондонского и Санкт-Петербургского списков “Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме” по генеалогии Джучидов* // *Отан тарихы (History of the Homeland)*. – 2023. – № 26 (4). – С. 817–831.
6. *Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме / Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и указатели* А. М. Акрамова. – Ташкент: Фан, 1967. – 486 с.
7. Юдин, В. П. *Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 384 с.